Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 5 | Jan 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण

राम फुन्ने

प्राचार्य नितीन महाविद्यालय, पाथरी , जि. परभणी.

सारांश :

भारत भुमीमध्ये अनेक महान राजे झाले परंतू 20 व्या शतकातील पहिल्या दोन दशकात बहुजनांच्या व सामान्य जनतेच्या उध्दारासाठी आपले जीवन खर्ची घालणारा एकच राजा झाला. तो म्हणजे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, दि. 26 जुलै 1874 रोजी शाहू महाराजांचा जन्म कागलच्या घाटगे घराण्यात झाला. त्याचे मूळ नाव यशवंतराव होते.

प्रस्तावना :

चौथे शिवाजी महाराज यांच्या महाराणी आनंदीबाईसाहेब यांनी यशवंतरावांना 1884 मध्ये दत्तक घेतले व त्यांचे नाव घ्शाहु छत्रपतीङ असे ठेवण्यात आले. वयाच्या 20 व्या वर्षी त्यांनी संस्थानाची राज्यसुत्रे हाती घेतली. सन 1894 ते 1922 असा त्यांचा कार्यकाळ महात्मा ज्योतीबा फुले , कर्मवीर पाटील यांच्यापर्यंतच्या सर्वच सुधारकांनी शिक्षण ही सर्व सुधारणांची गुरूकिल्ली मानली होती. समाजाच्या विकासासाठी व उध्दारासाठी शिक्षण हेच महत्वाचे मानले होते. म्हणून बहुजन समाज शतकानुशतके शिक्षणापासुन वंचीत राहिला म्हणून त्यांच्यामध्ये अज्ञान व दारिद्रय प्रचंड प्रमाणात वाढले. शिक्षण नसल्याने समाजात जातीभेद वाढले व त्याच अनुषंगाने उच्च जातीने कनिष्ठ जातीवर शिक्षणाचे बंधन लादले. म्हणून देश अधोगतीला जावून पोहंचला.

शाहू महाराज म्हणातात, चशिक्षणाशिववाय आपला तरणोपाय नाही.छ असे त्यांचे ठाम मत होते. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही. असा इतिहास सांगतो. त्यासाठी सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची आपल्या देशाला नितांत गरज आहे. व या देशातील बहुजन समाजाला जर सुधारायचे असेल तर त्या समाजातील स्त्रीया व मुले यांना शिक्षणच दिले पाहीजे. असे स्पष्ट मत महाराजांचे होते.

बहुजन समाजाला शिक्षणाची दारे खुले करण्याचा पहिला प्रयत्न 1854 ला बुडच्या खलित्यात झालेला आपणास दिसतो. हिंदी लोकांना शिक्षीत पाश्चात्य संस्कृतीचे फायदे उपलब्ध करून देणे हे इंग्रजी राज्यकर्त्यांचे प्रमुख काम आहे. त्यासाठी त्यांनीच जनसामान्यासाठी पहिल्यांदा सरकारने शाळा सुरू केल्या. त्यानंतर खाजगी शाळा अनेक ठिकाणी सुरू झाल्या. मिशनऱ्याच्याही शाळा होत्याच. पण त्या शाळातून अस्पृश्य वर्गातील मुलांना प्रवेश मिळत नव्हता.

मिशनरी शाळामध्ये स्पृश्यास्पृश्य हा भेदभाव पाळला जात नव्हता. परंतु या शाळामधून वरिष्ठ वर्गाचे पालक व मुले अस्पृश्य मुलांना वर्गात येऊ देत नसत. म्हणून अस्पृश्यांसाठी सरकारणे वेगळ्या शाळाही सुरू केल्या होत्या. परंतू त्या काही शहरापुरत्याच मर्यादीत होत्या. या काळात बहुजन समाजात शिक्षकासंबंधी प्रचंड अनास्था होती. ही अनास्था दारिद्रय व अज्ञान यामधुनच निर्माण झाली होती. म्हणून शाहू महाराजांनी बहुजनांसाठी शाळा काढण्याचा महत्वाकांक्षी निर्णय घेतला.

स्त्री शिक्षण :-

भारतीय समाजाच्या अर्धा भाग स्त्रियांचा आहे. हा अर्धा भाग पूर्णपणे अंधारात होता. अशिक्षित होता. म्हणून शाहू महाराजांनी लक्षात घेतले की, स्त्रियांना जर शिक्षण दिले तर कुटूंब व समाजाचा विकास घडून येईल आणि स्त्री शिक्षणाने तीला समाजात मानाचे व

आदराचे स्थान मिळेल. त्यासाठी महाराजांनी रखमाबाई केळकर यांची शिक्षण अधिकारी म्हणून नेमणुक केली. त्यांनी स्त्री शिक्षण वेगवान केले. त्यांनी खास मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढल्या.

शिक्षकाने मुलींना चांगले शिकवावे म्हणून हा शिक्षकांना बक्षीसे ठेवले. मुलींना पण शिष्यवृत्ती ठेवल्या. तसेच मुलींना मोफत शिक्षण केले. प्रौढ व मागासलेल्या स्त्रियांसाठी महाराजांनी 1919 मध्ये एक आदेश काढून त्यांच्या शिक्षणासाठी त्यांच्या जेवन व राहण्याची मोफत व्यवस्था करण्यात आली. ए�दरीत पाहता महाराजांनी आपल्या आदेशानुसार समजातील एक मोठा वर्ग स्त्रियांना शिक्षणाची दारे उघडे करून दिले.

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. :-

शिक्षणाशिवाय व्यक्तीचा विकास होत नाही. व्यक्तीशिवाय समाजाचा विकास होत नाही आणि समाजाशिवाय देशाचा विकास होत नाही. म्हणून भारतीय समाजाला प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले पाहीजेत असे उद्‌गार शाहू महाराजंनी दि. 27 डिसेंबर 1997 रोजी �ाम�ाव (विदर्भ) येथे काढले. शिक्षणाचे महत्व कसे आहे हे त्यांनी बडोद्यांच्या सासेराव जाधवांना माहीती देताना लिहिले. “सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाचा प्रसार करुन लोकांना ज्ञान द्यावे. , त्यांना आपली एकंदर परिस्थिती काय आहे व गरजा काय आहेत ते कळवावे व देशात ऐक्य वाढून सर्वांचे कल्याण हे ध्येय पुढे ठेवून चालण्याचा माझा संकल्प आहे.”

दि. 04 मार्च 1918 रोजी करवीर पेठेतील घचिखलीङ या �वी शाळा स्थाप-न करून सक्तीच्या व मोफत शिक्षण योजनेचा प्रारंभ केला आणि लगेचच एक आदेश काढला. - “शिक्षणास योग्य मुलांची यादी प्रसिध्द झाल्यापासुन 30 दिवसात. आई व वडिलांनी आपली मुल शाळेत पाठवावीत. या यादी विरोधात कोणला आपिल करायचे असल्यास त्याने 30 दिवसापर्यंत करावे. शाळेत येण्याच्या ठरलेल्या तारखेपासून 07 दिवसापर्यंत मुल जर शाळेत नाही आली तर आशा मुलांची नावे व त्यांच्या पालकांची नावे त्या शाळेच्या हेडमास्तरने मामलेदार यांना कळवावीत. मामलेदारांनी पालकांना अशा मुलांचे समन्स काढावे. त्यांचे म्हणने एकूण घ्यावे. म्हणजे संयुक्तीक न दिसल्यास प्रत्येक मुलाबद्दल एक रुपया दंड करावा. हा दंड मुले येईपर्यंत प्रत्येक महिन्यात करावा. मुले हजर राहण्या बाबतीत हेळसांड करू लागल्यास आशावेळी आईबापाचा दोष असेल तर पहिल्या प्रसंगी दोन आणे दंड करावा. पुढील प्रसंगी एक रुपयापर्यंत दंड करावा. ”

शाहू महाराजांनी शिक्षकांची पगारावर नेमणुक केली व नेमणुक व नेमणुक करत असतांना गुणवत्ता पण पाहिली जात असे. खेडेगावात मंदिर , धर्मशाळा व चावडीत प्राथमिक शाळा सुरू केल्या. शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम, त्यांची दुरूस्ती आण त्यावर देखरेख करण्याचे काम महाराजांनी पाटील, कुलकर्णी व या प्रजेवर सापविले. शिक्षणसारख्या महान कार्यात समाजाचा सहभाग असावा ही या पाठीमागील भुमीका होती.

शाळा आणि वस्तीगृहे :-

समाजातील सर्वच स्तरापर्यंत शिक्षण पोहचावे म्हणून शाहूच्या शैक्षणिक धोरणाचे 3 तत्वे होती ती पूढीलप्रमाणे.

1) शिक्षण संस्थांना मदत करणे, नवनवीन शिक्षण संस्था निर्माण करणे व शिक्षणाबद्दलच्या सोई सवलती त्यांना पुरविने.
2) बहुजन व समाजात शिक्षणाची आवड व गोडी निर्माण करून त्याच्यातील अज्ञान मागासलेपण नष्ट करणे.
3) विविध जाती-जमातीसाठी वेगवेगळी वसतीगृहे निर्माण करणे.

अस्पृष्यांसाठी शाळा :-

शिक्षण घेऊन हुशार झालेल्या लोकांनीच अज्ञानी समाजावर वर्चस्व प्राप्त करून त्यांना गुलाम बनविले. हा जगाचा इतिहास आहे.

भारतात शुद्रातिशुदावर ब्राम्हणांनी असेच वर्चस्व प्राप्त करून त्यांना अज्ञानात ठेवल्याचे राजश्री शाहू महाराजांना माहितच होते. म्हणून या गरिबांसाठी स्वत:ची पूर्ण ताकद पणाला लावली.

च□ोल्हापूर पासुन नागपूरपर्यंत अनेक ठिका□ी ज्ञानदिप लावून आणि आपल्या राज्यात सक्तीचे मोफत शिक्षण करमन शाहूंनी महाराष्ट्रातील मागास व दलित वर्गाची मानसिकता व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्तता करण्याचा कसून प्रयत्न केला. खरोखरच बुध्दानंतर भारतात शाहू हाच राजा असा होऊन गेला की, तो हरिजन व गिरिजन यांच्या पंगतीस प्रेमाने , निर्भयाने व उघडपणे जेवला म्हणून राजर्षी शाहू छत्रपती यांना ‘महाराष्ट्राचे महाराज’ ही बिरुदावली प्राप्त झाली होती. अस धनंजय किर लिहितात.

अस्पृश्यांच्या मुलांना सरकारी शाळेत आपला दाखला दाखल करता येत होता. सरकारी शाळेत शिवाशीव पाळण्याची परवानगी नव्हती. त्यामुळे उच्च वर्गातील मुले व कनिष्ठ वर्गातील मुले यांच्यात जातीय दरी कमी होण्याचा प्रयत्न झाला व तळगावातील विद्यार्थी कोल्हापूरात उच्चवर्णीय विद्यार्थ्यांत मिळून मिसळून राहू लागले व त्यांच्यातील न्यूनगंड आपोआप लुप्त झाला.

अशा रितीने शाहू महाराजांनी रात्रशाळा प्रशिक्षण शाळा, क्षत्रिय वैदिक स्कूल , पाटील शाळा , अरेबीक प्रशाला आणि सत्यशोधक शाळांची स्थापना करून भारतीय शिक्षणाच्या सामाजिक विस्तारीकरणात फार मोठा हातभार त्यांनी लावला.

संदर्भ □ंथ :-

1) शिरवाडकर केशव - मार्क्सवादी साहित्य विचार
2) डॉ. जयसिंगराव पवार - राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ.
3) डा़. फडकुले निर्मलकुमार (संपा) प्रबोधनाच्या पाऊलखूना.
4) सरदार गं.बा. (संपा) महाराष्ट्र जीवन खंड-2
5) राजा दीक्षित - इतिहास , समाज विचार आणि केशवसुत
6) दि-नेश मोरे - आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास
7) फुले, शाहू आंबेडकर - डॉ. अनिल कठारे
8) आधुनिक महाराष्ट्र - डॉ. बीन.एन. सरदेसाई